

Az átmenet állandósága

Eörsi Istvánnal, Lengyel Lászlóval és Sárközy Tamással beszélget Baló György

– Egy évszámot kérnék: önök szerint mikor ér el oda Magyarország, hogy az ember akkor is jól érezhesse magát, ha nem azok kormányozzák az országot, akiket szeretne, hogy kormányozzanak.

Eörsi István: A valóságérzéke az mondja, hogy 2040 körül. Reményeim szerint 1998-ban.

Lengyel László: Én azt hiszem, hogy ez reális remény lehet 1998-ban.

Sárközy Tamás: Előrebocsátva, hogy én természetesen jelenleg is elég jól érzem magam, a 2010-et mondanám.

– 1994-ben az ember szabadabbnak érzi-e magát Magyarországon, mint 1990-ben?

Lengyel: Először is az a kérdés, hogy mit jelent szabadabbnak lenni. Miben lettünk szabadabbak, és miben nem? Vitathatatlan, hogy bizonyos dolgokban szabadabbak lettünk. Más dolgokban viszont megfosztottak bennünket a korábbi szabadságainktól, vagy legalábbis nem nőttek a szabadságaink. Szabadabbak vagyunk, mert nincsenek szovjet rakéták a fenekünk alatt. Egy kicsit megszabadultunk a hagyományos paternális kis diktatúráktól is. Részben csökkent viszont a szabadságunk a gazdaságban. És csalódnunk kellett – különösen az utolsó időszakban –, hogy azt hittük, sajtó- és gondolatszabadság van. Sajnos ez nem egészen így működik. Hogy egy példát mondjak: pénteken megpróbálok valamit beolvasni a rádióban, azt betiltják, és hétfőre nyugdíjazzák a rádióst, aki a műsort fölvette.

Eörsi: Én körülbelül olyan szabad vagyok, mint voltam 1990-ben. A szabadság ugyanis viszonyfogalom: azt csinálom, amit akarok – az adott lehetőségek közt. Na most a lehetőségek 1990 és 1994 között az én szempontomból csak annyiban változtak, hogy a tévé és a rádió lényegében becsukódott előttem, és én is előttük, de mivel 1977 és 1989 között is el voltam tiltva, ez nem újdonság nekem. Ha viszont a szegénység szempontját is belekeverjük a szabadság fogalmába, akkor azt kell mondanom, hogy szabadságdeficit támadt az országban

1990 óta. Egy hajléktalan például vajmi kevésbé szabad, hiszen még azt sem döntheti el, hogy mikor és hol szarhat. Márpedig a szabadság elképzelhetetlen az anyagszere szabadsága nélkül. Na most visszatérve egy értelmiségibb szempontra, annyiban szabadabb vagyok, hogy sokkal tisztábban látom Magyarország lehetőségeit és a korlátokat, mint 1990-ben. 1990-ben terjengett egy olyasfajta általános illúzió, hogy a kádárista rendszer összeomlik, és utána különféle demokratikus erők egymás között kialakulnak valamilyen elfogadható gazdasági-politikai modellt. Mára kiderült, hogy a szabadságunk annyiban rendkívül korlátozott, hogy nem nagyon sok út között választhatunk. Például most a választások előtt két héttel csak aközött választhatunk, hogy még négy évet adunk az Orbán Viktor által is pártfogolt Borosséknak, s ezzel utat nyitunk egy keresztény-konzervatív-népi ideológiájú pártállami fejlődésnek, vagy belemegyünk a másik kockázatba, abba tudniillik, hogy bizonyos liberális erők együtt kormányoznak a kádárista utódparttal, amit az ország lakossága és kivált az újra hatalomra kerülő szocialista párt úgy foghat föl, mint a kádárizmus erkölcsi és politikai megdicsőülését.

Sárközy: Szerintem nem szükségszerű, hogy így fogjuk fel a szocialisták sikerét.

Eörsi: Félreértések elkerülése végett: én például az SZDSZ-en belül azon az állásponton vagyok, hogyha a szocialista párt nem kapja meg az abszolút többséget, igenis koalícióra kell lépni vele. Nem mintha én ezt nem tartanám nagy kockázatnak. Persze hogy kockázatos. Csakhogy a másik lehetőséget, nevezetesen, hogy Boross kormányoz tovább, egyáltalán nem tartom kockázatnak. Ott tutira megyünk: visszajön egy horthysta jellegű kvázi-többpártrendszeres pártállami struktúra, amelyben a kormánypolitikának lesz alávetve nemcsak a sajtó és az igazságszolgáltatás, hanem a gazdasági élet is, és a demokratikus szabadságok összezsugorodnak, még akkor is,

ha nem tiltják be a pártokat. A szocialista változatnak az a kockázata, hogy újra mobilizálódik a szocialista párt egész országot átfogó érdekhálózata. Az is kockázat, hogy ez a párt egyszerre vállalja fel a tradicionális szakszervezeti érdekeket és egy vállalkozóparti liberális gazdaságpolitikát. Partnerei nem tudhatják előre, hogy melyik felével kell együttműködniük. Az is kockázat, hogy noha ez a párt nem volt olyan becsstelen az utóbbi időben, hogy összevissza ígérgetett volna, de annyira becsületes sem volt, hogy a felé áradó csődarást eloszlatná volna. Következésképpen az emberek nagyon hamar kijózanodnak, csalódnak majd, hiszen sok választó azt reméli, hogy jönnek a szocialisták, és visszaállítják az 1986-os kenyérrájakat. Rendkívül sok kockázat rejlik abban, hogy a családottságot hogyan dolgozza majd fel a társadalom egy olyan politikai mezőnyben, ahol Orbán Viktortól Csurka Istvánig – hogy egészen különböző beállítottságú és morálisú politikusokat említsek – mindent meg fognak tenni annak érdekében, hogy megbukjon a szociálliberális kormány, kezelhetetlenné váljon a gazdaság. Ez esetben, a kijózanodás eredményeképpen erkölcsi válságba jut az egész ország. Ennyiben beszélek kockázatról, de még ez is jobb azért, mint a borossi, lezsáki bizonyosság.

Sárközy: Ha a szabadságfogalmat egy kicsit szűkebben, közjogi értelemben veszem, akkor egyetértve Lengyel Lászlóval, én is úgy gondolom, hogy egy polgári társadalom intézményrendszere törvényszerűen megnövelte a szabadságfokot egy totalitárius állam után. Hogy én is személyes példát mondjak: a nyolcvanas évek közepétől, végétől a hatalmi gépezet közelébe kerültem, de igenis volt félelemérzetem. Amikor az új vállalati formákat elő kellett adni Moszkvában, én ijedtemben annyi féldécit ittam, hogy alig tudtam kimondani a szja végű szavakat. Még az én nemzedékemben is benne van az a félelem, amit az édesapám meg a nagyszülem arcán láttam, amikor hozták a kitelepítési határozatot meg egyebet. Szóval bennünk volt a totalitárius állam esetleges terrorintézkedéseitől való félelem, függetlenül attól, hogy a 60-as évek közepétől ilyen lényegében már nem volt. Ma nem tartok tőle, hogy holnap amerikai kémként el lehet ítélni, de 1987-ben bizony eszembe jutott. Lehet, hogy akkor már hülyeség volt, de azért eszembe jutott. Tehát ami a lényeg: a polgári társadalom jogállami garanciáinak jó része 1989–94 között

létrejött, és ez nyilván növelte a szabadságfokot. Más a helyzet, ha a gazdaság felől nézem a dolgot. Az állam 1990 szeptemberétől lelassította a privatizációt, egyszerre viselkedik úgy, mint a közhatalom birtokosa és mint a legnagyobb munkáltató és egyben a többségben lévő állami vállalatok révén a magánvállalkozók konkurense. Az állam mint tulajdonos 1990-től kezdve nagymértékben csökkentette az állami vállalatok önállóságát. Ilyen értelemben tényleg csökkent a gazdaság szereplőinek, kivált az állami vállalatok vezetőinek szabadságfoka. De természetesen egy polgári jogállam intézményrendszerén belül csökkent, megadva rá a lehetőséget, hogy ezt most 1994-ben korrigálni lehessen. Tehát azért én nem látom olyan sötétnek a helyzetet.

Lengyel László azt mondja, és illusztrálja a rádiós példájával, hogy csökkent a szabadságfoka. Nem csökkent, mert az az ember el tud menni három-négy létező rádióhoz. Egyébként letiltott jegyzetét is olvastam valamelyik hétfői újságban. Ez a lehetősége az ötvenes években aligha lett volna meg neki.

Lengyel: De 1990-hez kell hasonlítani, nem az 50-es évekhez.

Sárközy: 1990-ben nyilván nem cenzúrázták volna ki a rádióból, ez igaz. De azért most sem lehetett teljesen elfojtani a véleményt, mert már vannak konkurens rádiók, vannak újságok, van privát tulajdon.

– *Bocsánat, de 1990 márciusa óta, a választások óta Magyarországon egyetlenegy új rádió- vagy televízióállomás sem kezdett el sugározni. Az elmúlt négy év úgy telt el, hogy a média alig-alig bővült. Csak a már meglévők lettek egy picit nagyobbak.*

Sárközy: A magántulajdon kiteljesedése meg fogja oldani ezt a problémát.

Lengyel: Az volt az első kérdés, hogy mikorra leszünk olyan helyzetben, hogy bármilyen kormány van, szabadnak érezhetjük magunkat. És azért is volt a legközelebbi, legoptimistább dátum 1998, mert talán addigra eljutunk arra a szintre, hogy teljesen mindegy, hogy szóhoz engedik-e jutni az embert az állami televízióban vagy rádióban, hiszen ha úgy fordul, négy magánadó és tíz külföldi adó fogja sugározni a szavaimat. Összehasonlítva a mai helyzettel azzal, ami a 80-as évek végén volt, én azt mondanám, hogy legalább olyan rossz, csak másképpen. Sárközy Tamás azt mondja, hogy 1987-ben ott volt benne a félsz, hogy amerikai kémként akár el is vi-

hetik. Amikor engem 1988-ban kizártak a pártból, én is úgy éreztem, hogy bármelyik pillanatban jön értem a rendőr. Aztán végül csak az lett belőle, hogy három hónapig seholy sem szerepelhettem, de az állásomat nem vesztettem el, nem csináltak bírói tárgyalást, nem ítélték el. Most pedig, a demokrácia negyedik évének végén ott tartunk, hogy politikai okokból kirúgtak rádiósokat, vagy engem másodfokon elítéltek a szavaimért. És ne felejtjük el, hogy a magyar vállalatok nagy része még mindig államfüggő. Még a magánvállalkozás is bizonyos szempontból államfüggő, mert ha, mondjuk, egy olyan embert vesz föl, aki tudvalevően a kormány ellensége, akkor azt a kockázatot vállalja, hogy az ÁVÜ nem áll szóba vele és kigolyozza a tenderekből, az Állami Vagyonkezelő Rt.-től nem kap semmiféle megbízást, a bankok nem mernek hitelezni neki. Egy szó mint száz, nagyon szomorúnak tartom, hogy 1990-91-ben szabadabbnak tűntek a dolgok, mint ahová 1994-re eljutottunk mind a gazdaságban, mind a médiában. Szerintem emiatt elégtelték meg széles társadalmi csoportok a jelenlegi rendszert. S ezért mondják, hogy „köszönjük szépen, nem kérünk belőle, hogy elvettétek a korábbi szakmai szabadságunkat, szabad dumánkat és szabadabb gazdálkodásunkat”. Egy vállalkozó ma ezt mondja.

Eörsi: Én nem fogadom el azt a logikát, amely szerint igaz ugyan, hogy az állami rádióban, televízióban cenzúra van, de másutt az ember szabadon kifejezheti véleményét, tehát a szabadság végső fokon csorbítatlan maradt. Szerintem mihelyt az állami hírközlésben, televízióban, rádióban különbséget tesznek kívánatos és nemkívánatos állampolgárok között, nagyon nagy mértékben megsértik a szabadságjogaimat, másodrendű állampolgárrá fokoznak le. Tudniillik itt nemcsak azt kell figyelembe venni, hogy kimondhatom-e a véleményemet. Én a Kádár-korszakban a Szabad Európa rádióban vagy a szamizdatban rendszeresen a saját nevemben elmondtam a véleményemet. Tehát ilyen értelemben akkor is szabad voltam. Igen ám, de mihelyt elfogadjuk, hogy az államnak jogában áll az állampolgárok között ilyen jellegű különbségeket tenni, belemegyünk egy pártállami utcába, amelyről Lengyel László is beszélt a tenderekkel meg a vállalkozásokkal kapcsolatban. Nyilvánvaló, hogy szabadságunk és demokráciánk akkor növekedne igazán, ha a gazdasági éle-

tet meg a sajtót meg a tévét teljes mértékben ki lehetne vonni a kormány ellenőrzése alól.

- Ha jól értettem, amit Lengyel László elmondott, akkor az emberek valami olyasmit keresnek, amit elvettek tőlük. Ez egy aktív választás? Ha úgy tetszik, a szocialisták visszahívása?

Lengyel: Csak abban az értelemben aktív ez a választás, hogy az emberek először bíztak az MDF-ben, megválasztották őket. Néhány hónap alatt gyanúk ébredtek a választókban, és már 1990 őszén, az önkormányzati választásokon a liberálisokra szavaztak. Nem mintha nagyon bíztak volna benne, hogy a liberálisok sokkal jobban fogják csinálni, hanem mert részben ki akarták egyensúlyozni az MDF-túlsúlyt, részben pedig keresték a gazdasági távlatokat. Azokat a gazdasági távlatokat, amelyeket elvesztettek, és amik miatt egyébként kivonultak a Kádár-rendszer mögül, és az önmagától összeomlott. Az önkormányzatokban aztán azt kellett tapasztalniuk, hogy nagyjából ugyanúgy zajlanak a dolgok, mint országos szinten. Tehát nemcsak hogy berendelik és úgy bánnak velük, mint a korábbi párttitkárok vagy tanácsítók, hanem esetleg valakinek ott át kell nyújtani pénzeket. Tehát kormányhatalom és helyi hatalom nagyjából ugyanaz, csak mást ordibálnak politikailag. Az emberek alig látják különbséget a polgármester és a kormányfő között. Ráadásul a polgármester még közelebb is van. Ez se jó, az se jó, jöjjenek hát a Fidesz-gyerekek! A Fidesz-ről egyszer csak kiderült, hogy nini, ugyanazok a fiúk, akiket mi ártatlan, kedves gyerekeknek tekintettünk, nem is olyan kedvesek és egy csöppet sem ártatlanok. A székházbotrány, a Fodor-ügy eloszlott minden illúziót. És akkor az emberek szépen továbbvonultak. A fene se akarta kiszabadítani az MSZP-t a gettóból. A szocialistákat az ellenfeleik összeomlása hozta fel. A társadalom járt körbe-körbe: „mondjatok már valakit!” És nem maradt más, csak az MSZP, mert sorban tönkretette magát az MDF, aztán az SZDSZ, aztán a Fidesz. És most, a választási kampányban is ezt látjuk. Hornnak vagy Békésinek tulajdonképpen semmit nem kell csinálnia. Az ellenfelei kiállnak a pódiumra, és minden egyes mondatukkal két százalékot szereznek nekik naponta. Orbán Viktor mond egy nagyot: két százalék. Jön Boross Péter: újabb két százalék. Kommunisztáznak, üvöltöznek, az embereknek pedig nagyon

elegük van ebből. Szerintem a választó azért szavaz az MSZP-re, mert azt reméli, hogy talán valamit visszahoznak... nem is a régi kádári érából, hanem a 80-as évek második felének kicsit pezsgő világából. És egyre elevebb a „hozzáértő MSZP” mítosza. Minél többször mondják, hogy a Németh-kormány alkalmatlan volt, annál inkább érzi úgy mindenki, hogy „úristen! ezek mondják, hogy a Németh-kormány alkalmatlan volt? Ne hülyéskedjenek! Hát azok mégiscsak csináltak valamit. Akik viszont utánuk jöttek, azok borzasztók.” Én egyetértek azzal, hogy a rossz és a rosszabb között választhatunk. És azt hiszem, a magyar társadalom is így gondolja: „Miért választanám a rosszabbat, a biztos rosszat, amit már láttam, ami már itt van. A fene fogja választani. A kevésbé rossz mindenképpen az az MSZP, azt az elmúlt négy évben nem próbáltuk ki, a többit már kipróbáltuk. Hátha van valami kis remény. Kockázatos, de van valami remény, hogy mégsem egészen úgy fogják csinálni, mint ezek.”

Sárközy: Én a következő időszak alapvetőbb problémájának azt tartom, hogy a lehető legtágabb értelemben privatizálni kell a társadalmi-gazdasági életet, 1996-ig magánkézbe kell adni az állami vagyon vállalkozói (tehát nem a közüzemi) részét, mert hiszen az állami vagyon fokozatosan leértékelődik. A vállalatvezetés most már hatodik éve bizonytalanságban van, hosszabb távú stratégiai elgondolások nincsenek. Ha lényegében 1996-ig lezajlik az intézményes privatizáció, e rövid idő alatt sajnos rengeteg kétes, csúnya ügy is lesz. Ezt kellő humorral tudomásul kell venni. Tudomásul kell venni, hogy ha tőkeerős külföldieket hozok be az országba, akkor nem egy derék vidéki történelem-testnevelés szakos tanár lesz a vegyesvállalat igazgatója, hanem az az ellenszenves külkeres, aki már a korábbi rendszerben megszédte magát. Lehet, hogy párttagsága révén is, de mindenesetre tudja a nyelvet, és ismeri a külföldiek és irányú üzleti szokásait. A társadalom ezt 1989–90-ben nem volt hajlandó tudomásul venni, szerintem most már elfogadná. Nyilván a humánértelmiségnek súlyos erkölcsi fenntartásai lesznek, de azt hiszem, ez a része a dolognak társadalmilag már kezelhető. Tudniillik ez a megoldás az egésznek.

Az állami és a magánszektor közti választás lehetősége bizonyos szempontból már 1990–94-ben megvolt. Én nem tartom

túl magasra az erkölcséimet, de az ÁVÜ-nek sohasem voltam hajlandó dolgozni, és ennek következtében nekem nem lehetett azt mondani, mint sok SZDSZ-hez közel álló közgazdásznak mondhatta a kormány privatizációs szervezete, hogy „nekem dolgozol, milyen alapon hörögsz ellenem?” Ott a magánszektor, én annak dolgoztam és abból éltem meg. Az állami vezetők nem értik a dolgot. „Állami kutatóintézetben dolgozol, állami televízióban akarsz beszélni, és nem engem dicsérsz? Az én pénze-men kritizálsz engem?” Mihelyt nem a kormánytól van a pénz, nem ő a nagy megrendelő, nem ő a tulajdonos, a rend automatikusan helyreáll. Az állami tulajdon tönkreteszi a közhatalmi állam demokratizmusát, és ha így veszem, a szabadságjogokat. Ezen kellene túlesni a következő négy évben. Ha a magántulajdon többségbe kerül, akkor a viszonyok sokkal egyszerűbbek lennének, a szabadságfok megnövekszik az államhatalommal szemben.

– *Miért gondolja, hogy a társadalom most már inkább hajlandó lesz tudomásul venni a nagy vagyoni egyenlőtlenséget, mint 1989–90-ben? Önnek olyan konvertálható tudása van, amelyet értékesíteni tud a magánszektorban. De hogy lehet elvárni a belátást attól, aki esetleg nem tudja kifizetni a villanyszámláját?*

Sárközy: A dolog nem ott kezdődik, hogy nem tudja kifizetni a villanyszámlát. Ott kezdődik, hogy miért nem tudja kifizetni. Ennek tényleg lehet szociális oka, és akkor ezt a kérdést szociálisan kell kezelni. Lehet persze, hogy a villanyszámla ki nem fizetésének más oka van. Ott van például a kollégám. Nézi a falat, és panaszkodik, hogy kicsi a fizetése. Ahelyett, hogy föl emelné a fenekét, és megpróbálna valamit ahhoz a kis állami pénzhez hozzákeresni a magánszektorban. Igenis van egy réteg, amely képes volt alkalmazkodni a körülményekhez, és van egy réteg, amely nem emeli föl a fenekét, hanem a kormánytól várja, hogy fölemeljék a fizetését. Várja az állami pénzt, de ez a jövőben már nem fog jönni.

– *Mi legyen az állammal?*

Sárközy: Először is az állam tulajdonosi szerepét gyakorlatilag a közüzemi szférára kell levinni 1996-ig. Nagyon remélem, hogy bárki kerül kormányra, ezt végrehajtja. Ha belegondolunk a gazdasági programokba, a jelenlegi kormánykoalíció gazdaságprogramja nem jobboldali, hanem baloldali. És az úgynevezett baloldali program-

ja – akár a Békesi-féle tervezetre, akár az SZDSZ vagy a Fidesz anyagára gondolok – ehhez képest jobboldali. Rettenetes zűrös van a fejekben, mert szerintem egy olyan kereszténydemokratának, aki éjjelnappal az állami beavatkozásról beszél, annak fogalma sincs arról, hogy a kereszténydemokrácia alapelve mindenekelőtt a magántulajdon. Az állam szociális beavatkozása csak azután jön, ha már a magántulajdoni többség létrejött.

Tehát az állam többségi tulajdonosi szerepét meg kell szüntetni. Továbbá tudomásul kell venni az úgynevezett nonprofit szférában, hogy az ország nem tud eltartani Budapesten hét NB I-es futbalcsapatot, mintegy negyven állami-önkormányzati felsőfokú oktatási intézményt, nem tudom, mennyi állami színházat, állami kabarét, revüt, vidámparkot, miegyebet. Az állam e körben sem játszhat elsődleges szerepet. Ez sajnos jelentős értékvesztéssel fog járni, és óriási megrázkódtatás lesz rengeteg embernek. Érdekes, hogy akik általában az államot vissza akarják szorítani, teli torokból elkezdenek üvölni, amikor ez szóba kerül a saját szűk területükön. Ezt hívják finoman a nagy elosztási rendszerek reformjának. Magyarul: még kevesebb állami pénz jut sajnos a tudománynak, az oktatásnak, az egészségügynek, a szociálpolitikának stb. Tehát az állammal az történelem, hogy szoruljon vissza lényegében kiegészítő-szabályozó szerepbe. Ezt nehéz lesz tudomásul venni. Pontosan azért, mert ugyanaz az ember, aki általában azt mondja, hogy nem kell a szabadságát korlátozó állam, amikor az állami fizetés helyett neki kellene maszek fizetésre szert tennie, és esetleg egy fizetés helyett nyolc helyről összekeresnie a pénzét, szóval ugyanez az amúgy liberális ember torkaszakadtából üvölni kezd, hogy az állam tartsa fenn továbbra is azt az improduktív, túlzott létszámú nonprofit intézményt, ahol ő dolgozik.

Eörsi: Nekem erős ellenérzésem van mindezzel kapcsolatban, és még nyugati tapasztalatokra is hivatkozhatom. Például: sehol a világon egyetlen szocialista állam nem nyomott annyi pénzt a színházba, mint a nyugatnémetek. Biztos vagyok benne, hogyha az állam nálunk hirtelen magára hagyná a színházakat, kulturális intézményeket, az oktatást, annak rettenetesen rossz következménye lenne. A kultúra jelentős része egyik napról a másikra összeomlana. Lehet, hogy a racionális gazda-

sági gondolkodás nézőpontjából nélkülözhető a kultúra, de az élet minősége szempontjából roppant szerepe van, sőt történelmi távlatból nézve közösségformáló és megtartó ereje is nélkülözhetetlen. Nem hiszem, hogy a gyors kivonulás a kultúrából kívánatos vagy akár járható út volna. Radikálisan nem is lehetne végrehajtani, mert nemcsak a könyvkiadás, nemcsak a színház, sz egyetemi oktatás, a tudományos oktatás, egyszerűen az egész értelmiség ellene fordulna. Megszűnne az írói szakma, a könyvkiadói szakma, a színházi szakma, az oktatás. Nagyon nehéz rentábilissá tenni az egyetemi oktatást, a tudományos képzést. Viszont kétségtelen, hogy rettenetesen nagy szükség van rá. Mert a Nyugattól való elmaradásunk nemcsak a termelőerők fejlődésében mutatható ki, hanem a szakemberképzésben is. A szakemberképzés nagyon igényes dolog, nem bízhatjuk pusztán piaci feltételekre.

Sárközy: Én nem azt mondom, hogy bízunk a piacra az egészséget. Én csak azt mondom, hogy a legnagyobb nyugati városokban sincs hét NB I-es futbalcsapat, mint Budapesten. Sehol nincs ennyi állami egyetem és főiskola. Tehát itt nem arról van szó, hogy teljesen vonuljon ki az állam, hanem hogy a pazarlás szűnjön meg.

Eörsi: Én nem vonom kétségbe, hogy egy csomó dolgot tenni kell, de például csak Berlinben három olyan óriási egyetem van, amelyik nem magánegyetem.

Sárközy: Csak nem ezzel a GDP-vel. Hihetetlen mértékű pazarlás is van a humán szektorban. Lerobbanás és pazarlás egyszerre. Az állam tartson fenn egy operát vagy egy nemzeti színházat, rendben van. De nem biztos, hogy egy revűszínházat is állami pénzből kell fenntartani. Tehát nem teljes visszavonulásról beszélék én, hanem olyan átalakulásról, amelyben a magántulajdonnak egyre nagyobb szerepet kell kapnia alapítványi meg sokfajta egyéb formában.

– Csak az a kérdés, hogy mi lesz addig, ameddig Magyarországon olyan magántökékek nem lesznek, amelyek képesek magánegyetemeket, magán-színházakat és egyéb kulturális magánintézményeket létrehozni.

Sárközy: Minden reformpolitikának az az alapvető problémája, hogy ki finanszírozza az átmeneti időszakot. Ez a probléma 1968-tól kezdve állandóan visszatér. Ha az elmúlt négy évben valami világossá volt, hát az, hogy az átmeneti időszakot senki sem finanszírozza meg. Ezért nyilvánvaló

és elkerülhetetlen, hogy sok területen pusztulás menjen végbe. Sok minden tönk-
re fog menni. Mondjuk, nem a teljes könyv-
kiadás, de annak egy jó része, és ez nem
kellemes dolog. Ugyanakkor az sem nor-
mális, hogy egy bizonyos egyetemi tanár a
tanszékén a heti hat jogi órát nyolc ember-
rel produkálja. Azért ez sem megy.

Lengyel: Ebben nincs köztünk vita, de
nem tudod kirúgni őket, mert együtt éltek
huszadik éve.

Sárközy: Ezért mondom én, hogy az lenne
a jó, ha megjönne a Brunner Gyuri a kölni
egyetemről, odahívna engem, és azt mon-
daná: „Kedves Tamás! Hat órára nyolc ember-
? Holnapra legyen egy professzor meg
egy tanársegéd, slussz.” En ezt önszántam-
ból sohasem fogom megcsinálni, ehhez nyo-
más kell.

Lengyel: Ez nagyon jó példa, nagyon jó
végszót adott. Ez Magyarországra a legjel-
lemzőbb. Ha a más területről van szó, rajta,
vonuljon ki az állam, nagyon helyes. De
a saját területén mindenkinél előjönnek az
egyéb szempontok. No most nekem fogal-
mam sincs, honnan fogjuk elővenni a Sár-
közy Tamás várta szigorúakat. Mert
hogy egykettőre népszerűtlenné válnak és
megbuktatják őket, az hagyján. De honnan
lesz hozzá politikai háttérük, kitől lesz fel-
hatalmazásuk? 1968 óta ez a reformerek
állandó tragédiája. Kiáll-e mellettük a sa-
ját pártjuk? A saját minisztertársaik, a sa-
ját apparátusuk?

Az is kérdés, hogy most arról beszélge-
tünk-e ennél a kerekasztalnál, hogy mit
szeretnénk, vagy arról, hogy mi lesz. Amit
Sárközy Tamás előadott, az egy rokonszen-
ves – természetesen néhány elemében vi-
tatható – radikális, liberális, modernizá-
ciós koncepció. Csak az a baj, hogy a gyors
privatizációnak, az állam kivonulásának
szükségességét elméletben nagyon sokan
mondogatják, de igazán gyakorlatilag vég-
rehajtani igen kevesen akarják a politikai
tényezők közül. Ezért aztán szépen elbe-
szélgethetünk, elveszekedhetünk azon,
hogy ki finanszírozza majd az ő rendszeré-
ben a színházakat, csak az a probléma,
hogy valószínűtlen, hogy két év alatt a pri-
vatizációt bárki keresztülhajtja. Nemcsak
a kormányzat nehézsége és a belső ér-
dekkellentétei miatt, hanem a gazdaságban
meghatározó érdekcsoportok küzdelmei
miatt is. Hát persze, hogy nem a hajlékta-
lan fog ebbe beledumálni, meg a választó
általában. Dehogyan. Az eddigi privatizá-
ciónál is az volt az évekig tartó huzakodás

oka és tétje, hogy na és végül ki fogja elvin-
ni ezt a tulajdont. A vállalati vezető és cso-
portja? Az ott lévő dolgozók? A különböző
külföldiek, akik egymást pofozzák a tende-
ren? Az önkormányzat, amelynek szintén
kemény érdekei vannak? A hivatalnokok?
Ezeknek a szereplőknek az egymás közti
háborúja nem fog két év alatt lezajlani, és
nincs olyan központi államhatalom, ame-
lyik ezekkel a csoportokkal tengelyt merne
akasztani, ki merné jelenteni, hogy akár-
mit mondasz, kedves vállalati vezető cso-
port, akármit mondasz, helyi munkáscso-
port, nem fogok neked E-hiteles önkivásár-
lást juttatni. Ellenkezőleg, oda fogom adni
annak, aki a legtöbbet ígéri, és veled a
gyöngyharmat... Na most ettől a pillanat-
tól kezdve nem néhány savanyú lírai költő-
vel találja szemben magát, hanem egy vál-
lalati menedzserrel...

Sárközy: Azzal nem.

Lengyel: Dehogynem. Hát hány privatizá-
lást fúrtak már meg a vállalati vezetők?
Küzdöttek az ÁVÜ-nél, amíg ki nem csi-
karták, hogy végül ők jussanak hozzá a
vállalathoz. Hát nem hülyék. Pontosan
tudják, hogy...

Sárközy: Akkor meg miért reklamálnak,
hogy csökken a szabadságfokuk, és az ál-
lam megfojtja őket?

Lengyel: Pontosan azért – és erről beszél-
tünk az imént mind a ketten –, mert a jó
magyar vállalkozó erősen pártolja a pri-
vatizációt, de csak ha ő kapja meg a vállalata-
tot. Ma azonban az „ő” vállalatát az állam
másnak kívánja eladni, akkor köszönöm
szépen, inkább függjek az államtól.

Sárközy: Rendben van, de akkor ne pa-
naszkodjon! Ti se panaszkodjatok, hogy le-
tiltják a rádiós fellépésedet, sőt éljen az ál-
lami televízió, mert letiltja.

Lengyel: Azért ez egy kicsit más. A vállalati
vagy bankmenedzsernek lehetőségei
vannak egy ilyen privatizációban. Az egyik
lehetőség minden eszközzel azon dolgozni,
hogy úgynevezett spontán privatizációs
formában magához hajtsa és elvigye a vál-
lalatot még hatékony részét. Lehetőleg in-
gyen, sőt fizessenek neki. És természetese-
n az állam hagyja őt békén. Igen ám,
csak hogy az állam esetleg úgy gondolja,
hogy mégsem akarja odaadni ingyen, mert
volna itt egy tébolyult német, aki esetleg őt
márkát fizet, ami mégiscsak több a nullá-
nál. Mi lenne, ha a külföldinek adnám? Eb-
ben az esetben ugyanannak a menedzser-
nek, aki tegnap még a privatizáció vad hí-
ve volt, hirtelen lelohad a lelkesedése, mert

tudja, hogy a német vállalkozónak az lesz az első dolga, hogy öt páros lábbal kirúgja. Ez így szokott lenni. Senki nem éli túl. Ugyanezt elmondhatjuk a munkáscsoporthoz is. Ők azt mondják: „Ja, ha én kapom meg E-hitelből, akkor ide vele! De ha a vállalatvezetők kapják, azt nem szeretem.” Itt valódi érdekcsoportok küzdenek. Ezért mondom, hogy nem a lírai költőkkel lesz baj, meg nem is azzal a választóval, aki mindenből kimaradt, és nem is lát egyebet a privatizációból, az állami hivatalnokokról már nem is beszélve, akiknek a privatizáció eddig az egyik legzsírosabb üzlet volt. Miért gondolnám az 1994 júliusa utáni állami hivatalnokokról, hogy ő viszont önként és dalolva lemond erről az üzletről? Az a gyanúm, hogy nem mond le, neki nagyon is tetszeni fog ez a jó kis összefonódás. Nem is arról van szó, hogy ez az MSZP új hálózata. Itt meglévő hálózatok vannak. És ezekben a létező hálózatokban részben cserélődnek az emberek, részben pedig egyszerűen cserélgetik a pártszínüket. Eddig nemzetiszínű sapkában járt, és most egyszerűen csak rózsaszínű sapkát vesz fel. 1990-ben sem tudtam elképzelni, hogy itt pillanatok alatt privatizálni lehet az állami tulajdont, ahogy azt sokan hirdették. Nem tudtam elképzelni, hogy fogják ezt az állami vagyont kezelni addig is, amíg odaérünk. Engem a szocializmus évtizedeiben is mindig foglalkoztatott, hogy állandóan azt mondták: ez átmeneti korszak, mindjárt megérkezünk valahova. Azt kell mondanom, hogy a magyar társadalom állandóan átmeneti korszakban él. És ebben az állandó átmenetiségben igenis van rendszer. Van sajnos állami tulajdon, és bajos lesz olyan radikálisan csökkenteni, ahogy Sárközy Tamás vagy én is szeretném. Azt csak papíron lehet megtenni. Persze, bele kell vágni az államháztartás radikális átalakításába, de ez nem lesz gyors folyamat. És nemcsak az értelmiség ellenállása miatt, hanem mert hihetetlenül lassú a bürokratikus apparátusok átalakítási folyamata. Ezért én már örülnék annak is, ha az egyetemeken beállna a fizetési rendszer, tehát fizetne a hallgató az egyetemi képzésért.

Sárközy: Ezért örülnél neki?

Lengyel: Ezért. És lehet, hogyha fizetnie kéne, akkor meggondolná, hogy odamenjen-e arra az egyetemre, ahol te nyolcadmagaddal adsz elő az egyik tanszéken.

– Azt gondolom, hogy kapjon Sárközy Tamás esélyt rá, hogy azt is megfogalmaz-

za, kinek vagy miben lesz jobb. Tehát az a tétel, hogy az állami kiadások csökkennek. A színházjegyért, a könyvért stb. sokkal többet kell fizetni. Nem lesz hét NB I-es futballcsapat Budapesten. Mennyiben lesz jobb az állampolgárnak, ha csökkennek ezek a kiadások?

Sárközy: Az állampolgárnak átmenetileg egyáltalán nem lesz jobb. Az állampolgárnak eleinte rosszabb lesz. Voltaképpen a kormányzat azért kapja a fizetését, hogy negatív hatású döntéseket is hozzon, amelyek hosszú távon, más kormányzat javára kamatoznak. Bizonyos döntéseket meg kell hozni, és a döntések rövid távú hatásai sajnos inkább negatívak lesznek, mint pozitívak. Nem mindenkinek persze. Vannak társadalmi rétegek, amelyeknek az ilyen döntések következtében jobb lesz, de az állampolgárok jelentős részének rosszabb lesz.

– Hosszabb távon miben lesz jobb?

Sárközy: Hosszabb távon, ha beindul a gazdaság, akkor előbb-utóbb lesz magánalapítvány, színház támogatás, mielyeb. Csak hát ehhez Nyugaton is idő kellett, és mindenekelőtt gazdasági fellendülés. Addig pedig a magyar értelmiség egy része el fog vándorolni, hallgatóink egy része egyetem hiányában külföldön fog tanulni stb., ahogy ez nagyon sok országban megtörtént.

– Csökkenteni fogják az adókat, ha ennyi mindent nem kell támogatni?

Sárközy: Az adókat nyugodtan lehet csökkenteni, attól semmi nem változik. Sok párttól hallom: szállítsuk le az adókat! Az adót nyugodtan lehet csökkenteni, mert a vállalkozások jó része úgysem fizet adót. A munkavállalóktól le tudják vonni, a nagyvállalkozótól nem, mert nyolc vállalkozása között bolyong a nyereség, és a végén úgy is nullszaldós lesz. A fogyasztásnál lehet elkapni a pénzt, azt nem lehet költséggel kompenzálni. Lengyel Lászlónak persze igaza van, hogy nagyon nehéz gyorsan megcsinálni a privatizációt meg az állam visszaszorítását... Ugye, itt most oktatásról, tudományról, kultúráról beszélünk, de hát nem itt kezdődik a dolog. Először a közigazgatás presztízs kiadásait kell vilámszeben leépíteni. Hatékony, kicsi kormányzat kell, nem egy ilyen pöffeszkedő, nagyképű, feudális kormányzati rendszer. Erre van esély, ez nem sokba kerül, bár persze ez is kellemetlenül érint némelyeket. Ha ez megvan, akkor neki lehet veselkedni a privatizációnak, amit azért én nem

látok annyira bonyolultnak, amennyire Lengyel László mondja, mert a legkifizetődőbb tételek már elkelték. Ami még maradt, azt gyorsan fel kellene kínálni a nagy multinacionális cégeknek, a kis- és középvállalatokat pedig vigyék a menedzserek és a magyar befektetők.

– *Azt hiszem, ebben igaza van Sárközy Tamásnak: a mazsolát már kiették a kálásból.*

Sárközy: Ma már a gyógyszerár az egyetlen, amiben sok pénz van kisemberek számára is. A rendkívül okos liberális pártok meg az MSZP – egyébként óriási gyönyörökre – a parlament utolsó napján megszavazták a gyógyszerári törvényt. És ezek után föl vannak háborodva, hogy mit csinálnak a csúnya MDF-esek. Ez is mutatja, hogy a kormányzás azért egy kicsit szakma is, és sok laikus testvér észre sem vette, hogy a gyógyszerári törvény elfogadásával tulajdonképpen miről döntött. Eddig nem akartam politikáról beszélni, de azt hiszem, hogy a lakosság többsége igenis egy pragmatikus, nyugodt és nem hisztérikus kormányzatot szeretne. Mondhatom ezt a jövőre nézve akár szociálliberálisnak is, bár nem egészen értem, hogy mitől szociális és mitől liberális. Ugyan mitől baloldali a Békesi-féle gazdasági program? A jelenlegi kormány gazdaságpolitikája szerintem baloldali. Egy szó mint száz, fel kell gyorsítani és egyben decentralizálni a privatizációt. A kormányzat persze ebbe belebukhat. Nem baj. Ezt az ország javára adott esetben meg kell tenni.

– *Eörsi Istvántól kérdezem, hogy elképzelhetőnek tartja-e – figyelembe véve, hogy bármilyen kormány jön, le van söpörve a padlás, el van költve lényegében az unokáink pénze is, tehát a kényszerpályák adottak –, szóval el tudja-e képzelni, hogy az ember jobban érezze magát ebben az országban, ha azt látja, hogy a kormány kisebb, tisztességesebb, szakszerűbb, és megpróbál emberibben viselkedni?*

Eörsi: Meg vagyok győződve róla, hogy akkor az ember jobban érzi magát. De még mielőtt erre próbálnék felelni, szeretnék valamit helyreigazítani abból, amit korábban mondtam. Két dolgot összekevertünk a privatizáció kapcsán. Összekevertük a termelő szférát meg azt, amiről én beszélek, és ami luxusnak fogható föl. A közegészségügy, az oktatás, a kultúra luxus, amennyiben nem termel profitot. Másrészt nem luxus, amennyiben szükség van rájuk. Ezt a megkülönböztetést és sem tettem

meg, ezért féloldalasan beszéltem az értelmiség lázadásáról. Az értelmiség lázadása természetesen erre a második szférára vonatkozik, nem az elsőre. Tudom, hogy az eszmék birodalmába tartozik, és a valóságban nagyon nehezen realizálható, és mégis: olyasfajta modell felé kell törekednünk, ahol az állami szféra igen határozottan elkülönül egyrészt a kulturális, közszolgálati szférától, másrészt a termelés szférájától is. A kulturális, közszolgálati szférának ráadásul a privatizációtól sem szabad teljes egészében függnie. Kellenek olyan megnyitási lehetőségek, melyeket nemcsak az állam, hanem a magántulajdonos sem befolyásolhat. Az a fajta perspektíva, amit Sárközy Tamás fölvezet, hogy folytatni szép nyugodtan ott, ahol 1989–90-ben ez abbamaradt, annyiban félrevivő, hogy ennek az állami szféra elkülönülésének akkor nyoma sem volt. Egy óriási centrális terv alapján gúlaszerűen felépített állami miskulanciában próbálták megvalósítani azokat a reformokat, amelyekről úgy gondolták, hogy az adott hatalmi struktúrát nem veszélyeztetik. A Németh-kormány megalakulásától kezdve ez már nem egészen igaz vagy kevésbé igaz.

Előttek egy olyanfajta modell lebeg, ahol az állam, ha nem is szűnik meg, igazából még csak nem is liberális. Szakigazgatási, szervezési szerepet lát el, továbbá redistribúciós eszközökkel fellép a hátrányos helyzetű rétegek elnyomódása ellen, önmagától is független, közszolgálati alapokat hoz létre a pártatlan tájékoztatás és a deficités (de értéktermelő) kultúra támogatására. Az utóbbi időben jövök rá, hogy egész életemben, minden szusszanásomban anarchista voltam és vagyok, noha tudom, hogy az anarchizmus nem valósítható meg. Minden hatalmat csak hatalommal lehet megszüntetni, és ennek ismerjük a folyamányait. Szóval egy olyasfajta modell lebeg előttem – és szerintem ez nem merőben utópista elképzelés –, ahol az állami szféra nagyon határozottan elkülönül az összes többi szférától. Ha ezt meg lehet valósítani, és szét lehet szakítani az olyan aljas és piszkos összefonódásokat, amelyek már a kiegyezés utáni feudálkapitalizmusban megvoltak, ahogy azt Mikszáth meg Bibó is szépen megírta, szóval ha ezzel szakítani tudunk, akkor a lakosság közérzete szerintem nagyon is javulni fog. Nem szükséges, hogy a privatizáció, a kultúra, a sajtó, a médiumok függjenek a politikai szférától, és ezen belül a kormánypolitikától.

Ha új kormány lesz, szocialista részvétel, és a lakosság azt érzi majd, hogy egy kicsit jobb ugyan a helyzet, de igazából lényegtelen a változás, tulajdonképpen csak annyi a különbség, hogy átrendeződtek a tűzhöz közel lévő sorai, akkor igen veszélyes helyzet állhat elő. Újabb, totális csatlósást nem bír el az ország, és akkor elindulhat egy szélsőség, alkalmasint a jobboldali szélsőség irányába, mert ugye egyedül a ködös csodavárás ideológiája töltheti el reménytel, és ezt az ideológiát, mivel érzelmekekre és indulatokra épít, csak akkor lehet a szaván fogni, amikor már mindent szétrombolt és tönkretett.

Sárközy: Lehet, hogy a könnyelműségre való hajlamom miatt, de én ezeket a jobboldali meg baloldali veszélyeket igazából nem érzékelem. Minden polgári piacgazdaságban és jogállamban vannak ilyenfajta pártok, illetve pártocskák. És ugyanezt mondanám a nacionalizmusra is. Negyven évig csak titokban énekelhették a székelyhimnuszt. Amikor hirtelen kitör a szabadság, az egy darabig részegítő állapot. De a lakosság többsége teljesen normális. Az elmúlt időszakban a magyar lakosság viselkedett a legnormálisabban, és én mélyen remélem, hogy a jövőben se lesznek reális jobboldali meg baloldali veszélyek. A lakosság túlnyomó többsége ugyanis, bár morog, tulajdonképpen megérti az átállás nehézségeit. Nyugaton sokkal kisebb dolgokért is sztrájkok voltak, itt nem voltak. Leszámitva ezt a rádió-televízió rémlátomást, amelyre még ki lehetett vinni embereket az utcára. De szerintem rövidesen ez is meg fog szűnni.

Nekem mások a tapasztalataim menedzserügyben, mint Lengyel Lászlónak. Azt mondom, hogy idejön a külföldi, és azonnal kirúgja a magyar menedzsert. Sok olyan vállalattal foglalkozom, ahol ez nem így van. A külföldi nem szünteti meg a magyar termék gyártását, ha a termék nyereséggel eladható, és a menedzsert sem bocsátja el, ha van nyereség. Ott a Debreceni Dohánygyár: a német tulajdonos háromszáz új embert vett föl, mert a Symphoniát el lehet adni. A tulajdonos a magyar terméket hirdeti és adja el Ukrajnában, nem az ő Astorját. Az a magyar termék tűnik el a piacról, amelyik rossz, és amelyiken nincs nyereség. Ha a magyar menedzser veszteséget csinál a külföldinek, akkor a külföldi azt mondja neki, hogy menj el. Ha van nyereség, nem mondja neki. Idehozni egy külföldi menedzsert drágább, mint egy magyar-

ral dolgozni. Tehát a megmaradt nagyvállalatainkat gyorsan privatizálni kellene a nyugati multinacionális vállalatok javára, tender meg mindenféle hajcihő nélkül. A kormányzat vállalja föl a felelősséget: „Így döntöttem, kész.” Aki tüntet, tüntet, a törvény megtartása esetén váljon egészségére! A közép- és kisvállalatok jó részét pedig szépen vásárolják ki a menedzserek és a vállalkozók. 1996 végére igenis nagyjából-egészéből be lehetne fejezni az intézményes privatizációt. Ez nem azt jelenti, hogy vége van az egészségnek, de a nagyján túllenénk. És nem kell attól félni, hogy a lakosság fölizgatja magát. Néhány izgatott értelmiségi nem azonos az ország közvéleményével.

– Én úgy gondolom, hogy a magyar lakosság egy jelentős csoportja csalódott, kiábrándult, tehetetlennek érzi magát. Mennyi rovadó ebből az elmúlt négy év kormányának a számlájára, és mennyi az, ami elkerülhetetlen volt?

Lengyel: Először is, nagy kérdés, hogy egyáltalán számon kérhető-e a választópolgáron vagy általában a lakosságon, hogy lelkesedik vagy nem lelkesedik egy politikai álomért. Az a gyanúm, hogy Nyugaton sem lelkesednek különösebben az emberek a politikai fordulatokért. A nagyon ritka, kivételes helyzetektől eltekintve közönnysel nézik a politikai felhőrégiókban zajló küzdelmeket. A szocialista rendszerben a vezetés elvárta a lakosságtól, hogy politikailag ne legyen közömbös. Most bárki megengedheti magának, hogy közömbös legyen, hogy ne lelkesítse Horn Gyula, vagy ne lelkesítse Kuncze Gábor.

Eörsi: Ellentétben azzal, amit te mondsz, a Kádár-korszak pontosan a lakosság közönyére játszott. A lelkesítést Rákosi próbálta utoljára. Szerintem a jelenlegi közönyt történetileg Kádár alapozta meg, amikor azt mondta: aki nincs ellenünk, az velünk van. Ne lelkesedj értünk, hanem tűrj el bennünket! És ez a mi harmincéves örökségünk.

Lengyel: Furcsa módon az a harminc év egy sajátos, felemás polgárosodást is hozott. Igazi civil jogokat nem adott ugyan, de azt megengedte, hogy a magyar ember hanyagolja, mondjuk, a választási gyűlést, és helyette a hétvégi kertjébe menjen kapálgatni. Egyébként az MDF is igencsak zokon vette, hogy miért nem lelkesedik még mindig ez a nép, amikor végre itt a szabadság és kitakarodtak az oroszok. Hát azért sem lelkesedett a lakosság, mert a

Kádár-rendszer gyakorlatiasságra és pragmatizmusra nevelte, és mert elsősorban azt látta a szabadságban, hogy infláció meg a munkanélküliség. A magyar társadalmat nem az foglalkoztatja, hogy bent vannak-e a szovjetek vagy nincsenek bent. Azon méri a szabadság fokát, hogy a Trabantot le tudja-e cserélni legalább egy Skodára, hogy van-e jó sok hús a hűtőládában, és hogy kerül-e sör minden este az asztalra. Hát most nem kerül: „A fenébe velük!”

– *Kilencvenkilencen nem tudnak a Tátrába menni, helyettük a századik elmegy a Fidzsi-szigetekre.*

Lengyel: És Nógrád megye kis falujában azt se tudják, hogy van ilyen sziget, és el sem tudják képzelni, hogy mekkorák az igazi nagy jövedelmek. Az igazi törésvonalak ugyanis nem ott húzódnak, ahol általában gondoljuk: a gazdagok meg a szegények, a szakszervezetek meg a liberálisok között. Nem. Hanem a régiók között. Budapestentől és fél százalékos a munkanélküliség, a három északkeleti megyében tartósan húsz százalék fölött van és lesz sajnos tíz év múlva is. Reményük sincs. Nem megy, hanem kijön onnan a tőke. Mosonmagyaróváron 5-6 százalékos a munkanélküliség. Szécsényben 34 százalékos. Itt kimész Pesthidegkútra: tízmillió egy telek. Ózdon csodálatos házad lehet, nem tudod eladni, mert ki költözik oda? Halott világok. Ezt a helyzetet már nyugati modernizációkból is ismerjük. Ott van Észak-Olaszország és Dél-Olaszország különbsége. Két külön világ. Vagy Spanyolország: Andalúziában 25 százalék fölött van a munkanélküliség, Katalóniában minimális.

Sárközy: Ez az élet rendje. Ezen nem kell csodálkozni.

Lengyel: Én nem csodálkozom. Én csak azt mondom, hogy Magyarországon eddig nem így vezéreltük a dolgokat. Eddig is voltak elmaradott vidékek, eddig is voltak ellentétek és különbségek, most viszont ez karantént és gettóba zárást is jelent. Társadalmi csoportok szorulnak be akár negyven-ötven évre. A szakszervezetek például csak a munkában lévőket és a fejlett vidékeket képviselik. Egyetlen igazán jelentős fellépés se volt a fejletlen, haladó vidékeken. A szakszervezetek az állásban lévők béréért küzdenek.

Sárközy: Ma már a megmaradt veszteséges nagyvállalatokat csak úgy lehet nyugati befektető javára privatizálni, ha a költségvetési bevétel helyett technikai fejlesztést, illet-

ve a foglalkoztatás garantálását kívánjuk tőle. Ez sem ingyenes privatizáció! Ami a Kádár-érát illeti: az értelmiség nagy része is mindaddig meg volt vele elégedve, amíg az életszínvonal nem kezdett csúszni lefelé. A rendszerváltás módja többek között azzal is összefügg, hogy akik abban az időben, 1989-ben ott voltak a hatalom körül, nem is nagyon akarták folytatni a kormányzást, merthogy a gazdasági dolgok megoldhatatlannak látszottak. Az, hogy a lakosság úgy szavaz most, ahogy szavaz, ebben egy kicsit benne van a kilencvenes eseményekért való büntudat is. Tudniillik a szocialisták akkori szavazási eredménye nem tükrözte a Németh-kormány társadalmi népszerűségét. A lakosság ténylegesen az ötvenes évekért, 1956-ért büntetett egy olyan kormányt, amelynek vezetője kisgyerek volt 1956-ban. És amit akkor elvett, azt most fogja visszaadni, mert érzi, hogy az ítélete igazságtalan volt. Sajnos az elmúlt négy évben egy olyan 1945 előtti múltat hoztak vissza, amelyben a magyar társadalom rég túljutott. Az Antall-féle kormányzás az én saját kis társadalmi osztályom utolsó föllángolása volt. A társadalom túlnyomó többsége nem kér belőle. Kéri Kálmán emlékképei hidegen hagyják a magyar lakosság ötven éven aluli részét, és ez a többség. Ez most a választásokon ki fog derülni. A magyar társadalom jelentős része igenis modernizációt akar, és minden hisztéria nélkül teszi a dolgát, fű alatt a gazdasági élet, a kis magánvállalkozások világa igenis beindult, a piacgazdaság karavánja halad. De a sikerhez bizonyos határozott kormányzati intézkedéseket is tenni kell, amelyekért vállalni kell a felelősséget. Igen, meg kell csinálni az úgynevezett államháztartási reformot, és ez egy csomó embernek nem fog tetszeni. Nem baj.

Eörsi: Írtam úgy három éve egy esszét A szabadság sokkja címmel. Részben érintkezik azzal, amiről beszéltek, hogy ugyanis a politikai felszabadulással egy időben köszöntött be a gazdasági romlás, a munkanélküliség, az infláció, és ez szinte feldolgozhatatlan élmény, főként egy olyan lakosság számára, amely alapjában alattvalói létre rendezkedett be. Mert amiről beszéltek, lényegében úgy foglalható össze, hogy Magyarországon sosem volt ciotyenség. Nem volt polgári forradalom, és sosem alakult ki olyan politikai helyzet, hogy a belső harcainkat végigvívjuk volna. Mindig jöttek az oroszok vagy a németek, valaki mindig segített bennünket abban, hogy ne gondolhassuk végig a problémáin-

kat. Amit most mondok, az abszolút idealistán hangzik, de mivel nem vagyok közgazdász, könnyen beszélhetek összevissza... Szóval szerintem a közöny és a tespedés velünk marad, és a közérzet, amiről Baló Gyuri kérdezett bennünket, továbbra is az elviselhetetlenség határán lesz. Egyetlen módon lehetett volna fölírni az embereket: ha lett volna olyan párt, amelyik vállalja bizonyos kísérletek kockázatát. A negyven év szocialista demagógiája sokkal mélyebbre hatolt, mint ezt most föl tudnánk mérni. Senki nem vehette komolyan a létező szocialisták egyenlőségdemagógiáját, hogy miénk a gyár, az ország stb. Ezt senki nem érezte, senki nem tapasztalta. És mégis támadtak ilyen igények, jórészt öntudatlanul. Meggyőződés, hogy a privatizáció elindulásakor építeni kellett volna erre, és legalább a kisüzemekben, kisvállalatoknál sokkal nagyobb lehetőséget kellett volna teremteni rá, hogy a dolgozók tulajdont szerezhessenek. Tudom, hogy ez a nagyvállalatoknál lehetetlen, de rendkívül nagy hibának tartom, hogy ahol lehetett volna, sem próbálták a tulajdonosi kört kiszélesíteni. Ideológiai okból szétverték a termelészövetkezeteket, ahelyett, hogy megerősítették volna, ahol erre megvolt az igény, a köztulajdont. Akinek tulajdona van, annak érdekében van citoyenné válni, mert van mit védenie. Ezért a következő négy évnek szerintem az a döntő kérdése, hogy azt a szükségszerű reformot, amiről beszéltetek, elbírja-e viselni a lakosság, vagy föllázad ellene, amikor a munkanélküliség tovább nő és az életszínvonal-emelkedés várat magára. Kibírja-e ezt a három-négy évet?

Sárközy: A lakosság ki fogja bírni, és többsége egész jó hangulatban lesz.

Eörsi: Hogy jó hangulatban lesz, azt nem hiszem el. De abban sem vagyok biztos, hogy ki fogja bírni. A taxisstrájk megmutatta, hogy azért vannak másfajta lehetőségei is a társadalomnak. És ugye pont tegnap tört ki Lengyelországban a szénbányászstrájk. Lengyelországban utcahosszal nyert a baloldal, és most választóinak jóvoltából könnyen általános társadalmi válságba, kormányválságba torkollhat a dolog. Szerintem ha elég nagy rétegek érzik úgy, hogy nincs perspektívájuk, bármi megtörténhet, egy általános lázadás is.

Lengyel: Magyarország más, mint Lengyelország, és a taxisblokádnak is más volt, mint ez a bányászstrájk. Nagy különbség, hogy egy felfelé ívelő, illetve monopohely-

zetű társadalmi csoport robbant ki konfliktust, vagy pedig a leszakadó rétegek próbálnak meg ellenállni. Azt hiszem, hogy a leszakadó rétegek nem konfliktusképesek Magyarországon. Torgyán József felhozhatja őket Budapestre, Csurka István leutazhat hozzájuk, és tarthat nekik gyűjtő hangú beszédeket. Ordíthatnak, nincs jelentősége. Sem a parlamentben, sem a parlamenten kívül nem tudnak igazi hatást elérni. Lengyelországban a szénbányászoknak azért van hatásuk, mert egy monopolisztikus elit csoport. Magyarországon a szénbányászstrájk nemigen volna hatásos. A taxisblokádnak nem a szegények blokádjá volt. Hogy aztán a szegények is csatlakoztak hozzá, az más kérdés. Átéltük Baló Györggyel, mert együtt ültünk a televízióban, amikor kitört. A taxisblokádnak bizony arról szólt, hogy egy csomó vállalkozó – pontosan azok egyébként, akikről Sárközy Tamás beszélt – elindultak már a piacgazdaság felé, és erre jött egy alkalmatlan kormány, amelyikről pedig azt hitték, hogy a piacgazdaság kormányja, és tönkretette a várt perspektívát. Ha jön egy újabb hülye kormány, és továbbra is sanyargatja a vállalkozókat, esetleg az is kaphat a fejére. A leszakadóknak lázadása viszont szerintem teljesen valószínűtlen. És abszolút nem hiszem, hogy a szélsőjobboldal vagy szélsőbaloldal nagyon előretörne.

– *Egy ilyen felvilágosult jogi technokratának, mint Sárközy Tamás, nyilván mindenre megoldást kínál a fejlett nyugati piacgazdaság.*

Sárközy: Mindenre nem ad megoldást, de az biztos, hogy több lehetőséget ad, mint a mi korábbi eszköztárunk, akár szocialista, akár 1945 előtti.

– *Milyen akadályai vannak fejlett nyugati piacgazdasági modell átvételének?*

Sárközy: Hogy a társadalmunk és a gazdaságunk fejletlen, és így alkalmatlan az átvételére. Mindegy, erőltetni kell. Amit lehet, azt át kell venni a legmodernebb és legfejlettebb technikákból. Japánban fogták, lemásolták a német kereskedelmi törvénykönyvet, és azt mondták, hogy itt van, japánkám, ezzel kell dolgozni. Ez az 1930-as években történt. Azóta már valamelyest sikerült felzárkózniuk. Tehát a modell megvan.

– *És a XXI. század emberének megoldás, amit a XX. század kitalált?*

Sárközy: Valószínűleg nem, de ez nem a mi nemzedékünk problémája, egyelőre csak azt látom, amit eddig kitaláltak. Ki kell válasz-

tani a legkevésbé rosszat. Mert hogy ugyebár a gazdaságpolitika és jogpolitika a legkisebb rossz okozásának művészete. Az, hogy jól lehet okozni, az tulajdonképp fel sem merül. És persze hajlam kérdése is, hogy miben lát lehetőséget az ember. Én egész életemben egy kicsit úgy voltam vele, mint **Eörsi István**: valamiképpen anarchista voltam, csak én nem mertem úgy viselkedni, mint ő. Szerettem volna, de nem mertem. A dogmatikát szeretem, a tradíciókat nem. Én szeretném mindenhol idehozni, ami a legjobb és a legmodernebb. A társadalom természetesen Magyarországon is ellenáll, és nagyon helyes, hogy ellenáll. De azért nem ismerem ma jobbat, mint azt a fejlett ipari társadalmat, ami Amerikában, néhány távol-keleti országban vagy Nyugat-Európában kialakult. Ennek ellenére ha most egy pár nialmet értelmiségivel beülnék Hamburgban egy kocsmába, tíz féldeci után úgy szidnák a német rendszert, hogy az ember azt hinné: majdnem szétesik az egész. Svédországban vagy New Yorkban hasonló lenne a helyzet. Tehát nyilván az a rendszer se fenéki tejfel, de nekünk azért megtenné. A mi körülményeink közt előrelépés lenne az egyébként belülről igen differenciált nyugat-európai modell. Hogy a XXI. században mi lesz előrelépés, arról is van némi fogalmam, mert egyszer-kétszer jártam már Szingapúrban meg Hongkongban, vagy a Szamoaszigeteken. Én nem ragaszkodnék hozzá, hogy csak Európához csatlakozzunk. Engem az Ausztrália és Hawaii közt lévő szigetek is lelkesítenek.

– *Tegyük fel, hogy egy új miniszterelnök mind a hármójuknak azt mondja, hogy uraim, keressenek fel engem hivatalomban, mert szeretném a véleményüket hallani, szeretnék önöktől tanácsot kérni, hogy mi a teendő.*

Sárközy: Először odamennék és körülnéznék, és aztán is csak a saját szakmámban tudnék nyilatkozni. Mindenesetre abban már most biztos vagyok, hogy az eddigti gyökeresen eltérő, hatékonyabb kormányzati struktúrát kellene csinálni, érdekképviseletekkel szorosan együttműködő kormányt. Egy csomó törvényt azonnal meg kellene hozni. Lehetőleg a törvények konkrét szövegjavaslatával mennék oda, mert a portékát el is kell adni. Biztos, hogy javasolnám a privatizáció sürgős befejezését. Ilyeneket mondogatnék. Persze attól is függ, hogy kicsoda a vendéglátó. Mert van, akinek ezt nem is mondanám, csak udvariassági látogatást tennék...

Mondok azért egy-két példát a törvényekre. Úgy gondolom, hogy 1994 nyarára két csomag is kínálkozik, a közjog és a gazdasági jogi. A közjog: mindenképpen kell egy új házszabály, amely megátolja a parlamenti munka elfajulását. Kell jogszabály a miniszteri és államtitkári felelősségről, mert ez megoldatlan probléma. Kell egy új kormányügyrend, kell egy jogalkotási törvény, amely tartalmazza az érdekképviseletek beleszólási lehetőségét. A kamarai törvényből ki kell szedni a kamarák államosítását. A köztársasági elnök jogállásáról és bizonyos alkotmánymódosításokról még nem is beszéltem. Ez volt a közjogi csomag. És van egy gazdasági csomag is. A privatizációs törvényekben a privatizáció szervezetét leegyszerűsíteni, decentralizált privatizációt biztosítani, a privatizációs lehetőségeket kibővíteni. Amellett szükséges egy új földtörvény, a külföldiek ingatlan-szerzésének megnyitásával. A szövetkezeti törvény módosításával biztosítani a szövetkezetek rendeltetésszerű működését. Rendezni a jegybank jogállását és liberalizálni a banktörvényeket. Hát körülbelül ezt kellene haladéktalanul megcsinálni.

– *Ha a miniszterelnök megkérdezné, hogy tisztelt uram, kíván-e a kormányban valamilyen formában részt venni, mit válaszolna?*

Sárközy: Ha elfogadnám a szíves invitálást, az azt jelentené, hogy jelentősen csökkenne a jelenlegi jövedelmem. De tegyük fel, hogy vállalom az anyagi áldozatot. Akkor megnézném, hogy össze tudom-e hozni azt a munkatársi gárdát, amellyel legalább esélyem van a feladat teljesítésére. Ha nem, mert a megfelelő személyek azt mondják, köszönik, de nem vállalják, mert ők is tízszer annyit keresnek, akkor nincs mit csinálni. Különbön pedig ez egy szörnyű munka. Én soha életemben nem éreztem magam olyan rosszul, mint mikor kormányzati vezető állásom volt. Sikerélmény nincs. Reggel hattól este tizenegyig dolgozol, és még le is köpnek. Ha minden körülmény a lehető legjobb lenne – tehát a miniszterelnök személye, a csapat összetétele és minden egyéb –, akkor talán... A kormányzás tudniillik csapatmunka, professzionalista gazdasági miniszterek nélkül aligha lehet színvonalas gazdasági törvényeket csinálni.

– *Ezek szerint a magyar társadalmat nem fenyegeti egy villámgyorsan végrehajtandó Sárközy-féle modernizáció.*

Sárközy: Nem fenyegeti. Már csak azért

sem, mert nyilvánvaló, hogy nem engednek oda. Én ugyanis tényleg megcsinálnám ezeket az igen kellemetlen radikális törvényeket.

Lengyel: Én azt hiszem, hogy először is az iránt érdeklődnék a miniszterelnöktől, hogy van-e az eddigi pártprogramjához képest egy másik gazdaságpolitikai tervezte. Vannak-e titkos várakozásai? Kettő: puhatoloznék, hogy mennyire van tisztában a gazdasági helyzettel. Mert hogyha a helyzetet eleve úgy értékeli, hogy abból nem lehet reális gazdaságpolitikát csinálni, akkor kár is a szóért. Három: valószínűleg szükségintézkedéseket kell tennie már a nyár folyamán. Tehát itt nemcsak azokat a jogszabályokat kell elfogadni, amelyeket Sárközy Tamás sorolt. Itt szinte azonnal gazdasági szükségintézkedéseket kell bevezetni. Ugyanis a költségvetési hiány növekedése megállíthatatlannak látszik, és ami ennél is szomorúbb, kezd elviselhetlenné válni a fizetésimérleg-hiány, aminek a következményei beláthatatlanok. Az új kormánynak vagy feltehetőleg azonnal be kellene fagyasztania a költségvetést, vagy napirendre tűzni a forint leértékelését. Nekilátni az államháztartás egyes szektorainak az átalakításához. Kínos, de rögtön közölni kell a Nagy Sándor-féle társadalombiztosítókkal, hogy nem kaphatják meg azt a vagyont, amit ígértek nekik. Képtelenség, hogy megkapják a 300 milliárdjukat. Tíz százalékot, 30 milliárdot viszont oda kell adni, amiből képesek lesznek valamilyen hozadékot csinálni. Tehát én nagyon konkrét dolgokról beszélnék a miniszterelnökkel. Azt is mondanám, hogy a kárpótlás megállíthatatlan, fejezzük be villámgyorsan és a lehető legkisebb fájdalommal. Az a röhej, hogy a kormány simán belebukhat pusztán abba, hogy végrehajtatja a mulaszthatatlan szükségintézkedéseket.

A privatizációról és máséknál gondolkozom, mint Sárközy Tamás. Szerintem ugyanis itt az igazi nagy falat még hátra van: a közművek és a nagy közvállalatok privatizációja. A Nyugat ez iránt érdeklődik leginkább. Én nem látom, hogy a multinacionálisok meg akarnának venni magyar iparvállalatokat vagy agrárvállalkozásokat. Azok jó része már elment. Viszont a közművek nagyon is vonzóak, mert aki megkapja őket, az természetesen biztos fogyasztókat és monopolhelyzetet vesz át. A Matáv privatizációja megtörtént, de még ott vannak az óriások, a MOL, az MVM. És elindult a folyamat az önkormányzatok

szintjén is. Ebben nagy pénzek vannak, de a kockázat is a legnagyobb, mert a lakosság ki lesz szolgáltatva egy olyan vállalkozónak, akiről nem tudhatni, hogy fog viselkedni. Mi lesz, ha Budapest egyetlen csatornázási vállalata külföldi kézben lesz? Ezt a dolgot végig kell gondolni. Hazai tőke arra se lesz, hogy a csatornázást fel lehessen újítani. Következésképp külföldi forrást kell bevonni, de pusztán az iparvállalatok meg agrárvállalatok esetleges eladásából édeskevés jön be. Tehát tetszik, nem tetszik, fel kell ajánlani közműveket, de végig kell gondolni, hogy ennek milyen hatása lesz. Melyik területet adom el, és melyiket nem, hogyan fogom támogatni az árakat stb. Nincs infrastruktúra-programja az országnak. Egyetlen pártnak sincs... Azt javasolnám a miniszterelnöknek, hogy azonnal gyűjtsék össze azokat a szakértőket – minisztériumokban és minisztériumokon kívül –, aki egy országos infrastruktúrahálózati tervet le tudnak tenni az asztalra. Egyelőre nincsenek összehangolva az út, vasút, telefon, folyamahajózás, csatornázás egymásba kapcsolódó részei... És ott vannak a bankok. A bankok privatizációja az egyik legnagyobb politikai és gazdasági kockázat. Sokkal nagyobb, mintha eladok egy vállalatot. Mert a bankokon keresztül pontosan látok egy egész iparágat vagy agrárágazatot. Viszont a modern pénzügy politika érdekében privatizálni kell őket.

És végül a leglényegesebb: ki kellene találni azt az intézményrendszert, amelynek a keretében a kormányzat képviselői tárgyalnak az érdekképviseletekkel és a többi fontos gazdasági szereplővel. Mert aki azt mondja: szociális paktum, az még nem mond semmit. Az a kérdés, hogy milyen lesz ennek a technikája. Ausztriában nincs törvénybe foglalva a partnerség, ennek ellenére mindenki tudja, hogy kik ülnek le minden héten tárgyalni egymással, és paritásos alapon hogy osztják föl az országot. Én szeretném látni, hogy ki fog ülni annál az asztalnál, amelynél, mondjuk, az előbb említett programot egyeztetik. Ott lesznek-e a bankok, vagy nem lesznek ott? Ott lesznek-e a polgármesterek, a vállalati kamarák, szakszervezetek? És mely szakszervezetek? Tehát engem nemcsak az érdekel, hogy ki lesz a kormány és az a tizenkét miniszter. Az előző kormány senkit se hívott meg. Ebben volt egységes. Senkivel nem akart igazán tárgyalni.

Visszatérve a kérdés második felére,

vagyis ha a miniszterelnök ajánlatot tenne, hogy valamilyen formában vegyek részt a kormányzati munkában, akkor mit mondanék. Azt mondanám, hogy nem. Nem azért, mert a tiszteresét keresem, hanem azért, mert rendkívül károsnak tartom, hogy a magyar értelmiség olyan dolgokat vállalt el az elmúlt négy évben, amelyekhez nem értett. Azt hitték, hogy ők mindenhez értenek. Elmentek minisztereknek, főembereknek. Bebeszéltek maguknak, hogy ezt meg lehet tanulni. Nem igaz. Nem lehet megtanulni. Ha valaki elméletileg ért a költségvetéshez, még nem tud megcsinálni egy költségvetést. Én nem értek a kormányzati munkához, nem vagyok alkalmas rá. Sárközy Tamás is csak azért alkalmas, mert már lehúzott x évet. De ha még mindig elméleti professzor volna, nem lenne szabad odaengedni. Ez a véleményem.

– Szóval ön köszönettel elhárítaná az ajánlatot, de ha a miniszterelnök szemlélete rokonszenves lenne, akkor esetleg azt mondaná, hogy máskor is szívesen jön beszélgetni.

Lengyel: Igen. Én ezt az előző kormányfőnek is megmondtam, és amíg tudomásul vette, hogy kritikai észrevételeim vannak, addig hajlandó voltam beszélgetni vele. Egy idő után kiderült, hogy nem szereti, ha valaki azt mondja neki, hogy ebben vagy abban nem volt igazad. Ez a probléma egyébként fölmerül a következő kormányossal is. Nagy valószínűséggel ők sem fogják szeretni. Az szokott menni, hogy „kíváncsi vagyok a véleményedre”, mondja ő, aztán szépen kiderül, hogy igazából mit szeretne: „Nem tudnál ehhez egy jó kis ideológiát kanyarítani?” A tetejébe meg is írni egy újságba, hogy népszerűsítsem. Én ezt nem szoktam szeretni, és most előre megírtam minden potenciális miniszterelnökről a véleményemet, ezért hát tudják is, hogy körülbelül mi a véleményem Orbán Viktorról vagy Horn Gyuláról. Kuncze Gáborról nem írtam, de ő is tudhatja, hogy mi a véleményem. Nem hiszem, hogy illúziók lennének a tekintetben, hogy én hirtelen az ő ámuló csodálójukká válnék.

Eörsi: Ha megkérdéznének a még nem tárgyalt témákról, én azt tanácsolnám, hogy kapjon sokkal nagyobb hangsúlyt a regionális politika itt, Kelet-Közép-Európában. Ha valamelyik szomszédunk igényli, akármilyen formában el kell ismernünk a határokat

sérthetetlenségét. Cserébe hiánytalanul érvényesülhessenek a kisebbségi jogok. Megpróbálni kialakítani egy sokkal szorosabb gazdasági, politikai, kulturális együttműködést, már csak azért is, mert meggyőződésem szerint mindaddig reménytelen az Európához való szervezeti közeledés, ameddig itt belső konfliktusok vannak. Akármit is ígérnek, se a NATO, se a gazdasági szervezetek nem fogják magukra vállalni a mi belső konfliktusainkat. Illúzió, hogy megelőzhetjük a többiekét, hogy egymás közti versenyben dől majd el, hogy a régió melyik országa csatlakozhat előbb Európához. Alapfeltétel, hogy sikerüljön regionális békét és elfogadható együttműködést teremteni minden téren. Ez az egyik terület, amiről tanácsot tudnék adni.

A másik: megpróbálni egy olyasfajta modell felé törekedni, amelyben nagyon konkrétan körül van határolva az állam szerepe. Az egyéb szférákat ettől el kell különíteni. Most csak egyet említenék, a rádiót. Egy csomó csatornát privatizálni kell. Nem a teljes privatizálás mellett vagyok, mert annak is nagy veszélyei vannak. Én azt se szeretném, ha a hozzám legközelebb álló csoportoknak lenne túlzottan erős ideológiai és kulturális befolyásolási lehetőségük. Egy sokkal nagyobb pártatlanságot lehetővé tevő, közalapítványos struktúrát tartanék egészségesnek. Egyébként az egész kultúra területén nagyon hasznosak volnának a nem párt- vagy állami érdekeltségű alapítványok. Beláthatatlan következményei lesznek, ha a kulturális szféra tartósan háttérbe szorul.

Lengyel Lászlónak igaz van, hogy az értelmiségnek nem szabad újra olyan szerepeket vállalnia, amelyek nem állnak jól neki. De ha olyan szerepet se vállal, amelyet vállalnia kellene, hogy betöltse hivatását, akkor nagy baj van.

És megengednék magamnak még egy ideológiai megjegyzést. Nagyon határozottan fellépnek a faszálódás tünetei ellen. Elképzelhetőnek tartom, hogy bírói ítélet a véleményszabadság egyik megnyilatkozási formájának minősítheti a rasszista uszítást. Világosan, nagyon széles körben rajzolnám meg a demokratikus lehetőségek határát, de ami ezen kívül esik, azt nem hagynám büntetlenül. És nem félnék, hogy a demokrácia halálos ellenségei akkor rinyálni kezdenek, hogy nincs demokrácia.

– Köszönöm a beszélgetést.